

INLEIDING

Centraal in dit boek staat de reactie van de mens op de traumatische ervaring van verlies. Wat gebeurt er met ons wanneer ons door ziekte of dood mensen worden ontnomen die ons leven en onze wereld zin gaven? Wanneer we afscheid moeten nemen van degenen van wie we zoveel hielden? Maar ook wanneer de idealen waarvoor we leefden onherroepelijk in rook opgaan, of wanneer we een land of huis moeten verlaten dat ons thuis was, en waaraan we verknocht waren?

Het trauma van verlies herhaalt zich meerdere ke-

ren in ons bestaan, want het leven stroomt juist via deze talloze doden. Het gaat niet alleen om de daadwerkelijk overledenen, maar om alle doden – alle verliezen – die ons symbolisch hebben getroffen. Hoe groot is de leegte die binnen en buiten ons ontstaat en zwaar op ons drukt, zo zwaar soms dat het – in extreme gevallen – zelfs leidt tot het niet meer willen leven? En welke inspanningen moeten er worden verricht om het leven weer op te pakken? Om ervoor te zorgen dat we weer willen leven? Maar ook: wat gebeurt er wanneer dat ons niet lukt, wanneer we ons net zo verloren voelen als degene die we hebben verloren?

Het eerste deel van dit boek gaat over het ervaren van rouw en probeert op deze essentiële vragen antwoord te geven. Het tweede deel is daarentegen gewijd aan nostalgie. Zoals er op verschillende manieren kan worden gereageerd op een traumatisch verlies en de daarmee gepaard gaande rouw, zo bestaan er ook verschillende vormen van nostalgie. Rouw kan chronisch worden (melancholie), kan ogenschijnlijk worden ontkend (manie) of een echt heilzame, symbolische verwerking teweegbrengen van de leegte die door het verlies is ontstaan (rouwarbeid). Toch kan geen enkele rouwarbeid, zoals uitgebreid zal worden uiteengezet, ooit volledig worden afgerond. Er blijft altijd een rest over, iets onvergetelijks, waardoor we ons nooit helemaal kunnen losmaken van onze verliezen. Vanuit dit perspectief bezien staat nostalgie in bijzondere relatie tot de onverge-

telijke rest, die door rouwarbeid niet kan worden geabsorbeerd. Dat hebben nostalgie en rouw met elkaar gemeen: het onomkeerbare van het verlies verenigt zich met onze behoefte het verlorene terug te halen. Niemand kan echter uit de dood terugkeren, zoals ook niemand kan terugkeren naar de utopische tijd waarnaar de nostalgie ons wil terugvoeren. Rouwarbeid noch nostalgische gevoelens kunnen terughalen wat voorgoed verloren is.

Nostalgie kent echter, zoals ik in dit boek probeer aan te tonen, twee gezichten: het eerste is dat van spijt en verdriet, treurnis, het tweede dat van dankbaarheid. Nostalgie-treurnis roept herinneringen op aan een gelukkig verleden dat onherroepelijk verloren is gegaan, maar waarnaar we nog steeds heftig verlangen. Deze vorm van nostalgie wordt gekenmerkt door de aanhoudende pijn van de rouw om wat we hebben verloren en nooit terug zullen vinden: onze moeder, onze kindertijd, de kracht van de jeugd, kansen, liefdes, een ander leven, ambities, enzovoort. Het is de grondslag van alle rouw: we hebben het gevoel dat het verlorene nog steeds bij ons is, in de ruimtes waar we samen waren, in de tijd die we samen doorbrachten. Het leeft voort in de dingen die hem of haar toebehoorden, in ons geheugen en in onze herinneringen. En toch is ze niet meer hier, kan ik haar niet meer zien, aanraken, omhelzen, tegen haar praten, naar haar luisteren of haar geur ruiken. Er is iets opgehouden dat niet ongedaan kan worden gemaakt en

dit heeft een onoverbrugbare kloof gecreëerd tussen ons en het verlorene, en tussen ons verleden en ons heden.

Nostalgie-dankbaarheid is de tweede vorm van nostalgie. Deze vorm blijft niet steken in treurnis, maar ontpopt zich tot een krachtige, psychische bron voor een hernieuwd bestaan. Terwijl de eerste vorm van nostalgie wordt gedreven door een sterk verlangen terug te keren naar wat wordt gezien als een ‘verloren paradijs’, vindt nostalgie-dankbaarheid juist in bepaalde onuitwisbare details uit ons verleden de kracht om met meer energie in het heden te staan en ons met nieuwe plannen op de toekomst te richten. Nostalgie-dankbaarheid is een vorm van nalatenschap. We streven in dit geval geen terugkeer na – er is immers geen enkele terugkeer mogelijk naar oorsprong, moeder, kindertijd, vaderland enzovoort –, want onze reis door het bestaan is, zoals Sartre keer op keer zei, een enkele reis. We zijn allemaal reizigers voor wie geen terugreis mogelijk is, voor wie het onmogelijk is om tijdens onze tocht door het leven op onze schreden terug te keren. Achter ons is er namelijk niets meer, onze talloze doden uitgezonderd. De plaats van terugkeer is dus per definitie een niet-bestaande plaats, een onvervalste afwezigheid, want er is immers nooit een plaats waarnaar je kunt terugkeren. Maar het is juist tegen de achtergrond van deze onmogelijke terugkeer dat het mogelijk wordt om onze enkele reis te volbrengen. Het is in dat geval niet de melancholie die ons naar het verleden trekt – nostalgie-treurnis als vorm

van melancholische, chronische rouw –, maar het verleden zelf dat zich op verrassende wijze bij óns aandient en ons telkens de mogelijkheid biedt weer te vertrekken (nostalgie-dankbaarheid als een verstrekkende vorm van nalatenschap). Dit tweede gezicht van nostalgie komt meesterlijk tot uitdrukking in een aantal grootse kunstwerken, maar ook in het eigenaardige astrofysische fenomeen van het licht van de dode sterren. Iets wat er niet meer is – de ruïnes van een verwoeste stad of het hemellichaam van een dode ster – blijft ons leven en het verloop ervan verlichten. Centraal staat niet langer het verlangen terug te keren – met de mythische Odysseus als paradigma –, maar een verlangen dat we nog nooit volledig hebben ervaren. Dan kan nostalgie, in plaats van zich regressief te richten op wat al is geweest, de avontuurlijke vorm aannemen van een kracht die ons voortstuwt naar wat nog nooit is geweest, wat nog niet is gebeurd, wat we nog nooit hebben gezien. Deze tweede vorm van nostalgie roept niet zozeer het ‘verloren paradijs’ in het verleden op, maar laat een nieuw verlangen, het verlangen naar elders, opleven. Kunnen we echt nostalgisch verlangen naar de toekomst? Heimwee hebben naar een plaats waar we nog nooit zijn geweest? Naar een liefde die we nog nooit hebben ervaren? Naar een reis die we nog nooit hebben gemaakt? Naar een gedachte die we nog nooit hebben gedacht? Nostalgie als dankbaarheid impliceert bovenal dat wat ons vanuit het verleden komt opzoeken een unieke belofte voor de toekomst

behelst. Alles wat door rouwarbeid niet is geassimileerd blijft deel van onszelf, maar zonder dat dit melancholische treurnis veroorzaakt. Het is eerder zo dat iets uit het verleden zich aandient als een unieke kans voor de toekomst. Ik ben mijn talloze doden dankbaar voor wat ze me hebben nagelaten. Ik draag het met me mee, niet als een te koesteren relikwie, maar als iets wat nog wacht op verwezenlijking, als een lentewind, een dooiwind vanuit het zuiden.

Noli, oktober 2022

DEEL EEN

Rouw en rouwarbeid

‘Mijn lichaam is als een onbewoond huis [...] er wordt niet opgedaan. Slechts een vergrendelde deur, een ijzeren gordijn, leegte, het absolute niets.’

C.S. Lewis, *Verdriet, dood en geloof* (vertaling H.M. van Randwijk)

‘... dat haar dood in zekere zin bevrijdend ten aanzien van mijn verlangens zou kunnen werken. Maar haar dood heeft mij veranderd, wat ik begeerde begeer ik niet meer. Ik moet wachten tot zich een nieuw verlangen vormt, een verlangen van na haar dood.’

R. Barthes, *Rouwdagboek* (vertaling Frans de Haan)

We zijn niet geboren om te sterven

We zijn niet geboren om te sterven, maar om een begin te maken, aldus Hannah Arendt. Toch begint ons leven al bij de eerste ademtocht met sterven. Niet alleen omdat de dood het onverbiddelijke lot is dat ons aan het einde van het leven wacht, maar ook omdat er op elk moment in ons leven wel iets is wat verloren gaat, wat afscheurt, iets wat zich van ons losmaakt, verdwijnt. In die zin is de dood niet, Heidegger wees ons erop, de laatste toon van de melodie van het bestaan die het *movimento* afsluit, maar een 'gebeurtenis die ons boven

het hoofd hangt' en vanaf het allereerste begin met ons meereist.

Deze altijd dreigende dood definieert duidelijk de menselijke vorm van bestaan. Het bestaan van een bloem of dier voltrekt zich zonder bewustzijn. Bloem en dier zijn dan ook uitingen van het eeuwige leven. Ook zij zijn voorbestemd om te sterven, maar hun leven kent niet de kwellende gedachte aan de dood. Het dierenleven is altijd vol leven, leven dat geen weet heeft van de wond van eindigheid, of liever, leven dat geen weet heeft van eindigheid als een voor het leven fatale wond. De vogels in de lucht, evenals de lelies in de velden, om maar eens een bekend beeld uit de Bijbel aan te halen, hebben geen weet van de erosie van de tijd omdat ze in een eeuwig heden leven, in één groot 'vandaag'. Zij hebben elke vorm van verwachting afgelegd, gaan niet gebukt onder de dreigende last van het einde, want hun schepper heeft het worden van de tijd opgeschort naar een 'nu' dat zich niet laat aantasten door het worden van de dingen. Het dierenleven sluit, evenals het plantenleven, het einde niet buiten – hond en bloem sterven, de dagen van hun bestaan zijn net als bij de mens geteld, zoals het Bijbelboek Prediker zegt –, maar het heeft desondanks totaal geen weet van de dood als dreigend lot op elk moment in het leven, als een altijd mogelijke mogelijkheid of als onmogelijkheid van al onze mogelijkheden. Dat is waarom dieren en planten in hun bestaan – een leven vol leven, leven dat met zichzelf samenvalt –

nooit de scheiding van zichzelf ervaren, nooit de kwelling van het verlangen of de pijn van het gemis ervaren die eraan ten grondslag ligt.

Waarom heeft onze hond zo'n smeltende blik? Zijn ogen hebben geen weet van de onpeilbare diepte van het einde en verlaten zich daarom zonder enig voorbehoud op de blik van het baasje. Honden hebben geen weet van het lot dat hun wacht, want hun lot ligt in de veilige handen van degene die ze zonder aarzeling liefhebben. Een hond heeft geen weet van trucjes, leugens of toneelspel. De intensiteit is duidelijk zichtbaar in zijn blik, ligt aan de oppervlakte. Een hond ervaart zijn leven als eeuwig, zoals ook de trouwe toewijding aan zijn baasje eeuwig is. Zijn aanwezigheid heeft geen weet van afwezigheid. Zijn leven kan het einde niet ervaren. Het is geen toeval dat dieren alleen op mensen lijken wanneer ze ziek worden, of wanneer de directheid van hun bestaan wordt verstoord door een gebeurtenis die hun levenskracht in gevaar brengt. Dan lijkt ook hun leven, net als dat van ons, onttrokken aan de eeuwigheid van het 'vandaag' en toont het zich gebonden aan de onontkoombare wetten van de tijd.

De dood van een dier geeft gehoor aan het dwingende ritme van de natuur. De opeenvolging van de seizoenen impliceert de teloorgang en de hernieuwing van het leven volgens onveranderlijke wetten. Vandaar dat de dood van een pup nog zo'n moment is waarop het dierenleven aan dat van de mens doet denken. Ook in dat

geval lijkt de starre grens tussen de menselijke en dierlijke vorm van bestaan weg te vallen: de dood is te vroeg gearriveerd en heeft wreed het leven beëindigd van wie net is geboren en alle recht zou moeten hebben om het leven te leven. De kleintjes – van mens of dier – lijken op elkaar omdat ze de belichaming zijn van een concrete levensdrang en tegelijkertijd met hun dood de totale weerloosheid ten opzichte van het leven aan het licht brengen. De trieste dood van een pasgeborene toont aan, zowel in het leven van de mens als in dat van het dier, dat de dood altijd onrechtvaardig is, of dat er, voor wie het liever anders verwoordt, geen natuurlijke dood bestaat.

In de menselijke levensvorm staat de dood altijd op de voorgrond: een mens sterft altijd te vroeg, altijd voortijdig, onrechtvaardig prematuur. Zelfs de dood van een oud iemand belichaamt de onrechtvaardigheid van het einde, de gruwelijke wet van de tijd waaraan we ons niet kunnen onttrekken. Terwijl de koning der gemzen in het boek *Il peso della farfalla* van Erri De Luca zich van de groep afzondert om met instinctieve wijsheid zijn lot tegemoet te gaan, heeft de mens de neiging het moment van de dood niet te accepteren, de mens wil leven zonder rekening te houden met de dood. We weten echter dat de onontkoombaarheid van de dood gepaard gaat met onvoorspelbare contingentie. Ons leven eindigt beslist in de armen van de dood, maar niemand van ons weet wanneer. De dood is zeker en onzeker tegelijkertijd. Dat is, zoals Heidegger ons leerde, een van

de redenen die ervoor zorgt dat angst onze belangrijkste grondstemming is.

Ik ga heen

‘Ik ga heen.’ Volgens enkele van zijn leerlingen zouden dit de laatste woorden van Jacques Lacan zijn geweest. *Game over*, vernietigd, ontbonden. Een van zijn laatste, beroemde *séminaires* heeft niet toevallig de voorspellende titel *Dissolution*. Niet alleen de aankondiging van het einde van zijn School – die hij inderdaad kort voor zijn dood zelf opheft –, maar ook van het einde van zijn aanwezigheid op deze wereld. De aankondiging van zijn ophanden zijnde heengaan.

Heengaan, verdwijnen, is een drastische vorm van scheiding. Wanneer woorden tekortschieten, wanneer de pijn te heftig is, wanneer alles in gevaar lijkt, wanneer het allemaal ondraaglijk wordt, wanneer we aan het einde van onze krachten zijn, wanneer het onherstelbare is gebeurd, wanneer iets sterft waarin we heilig geloofden, dan kan een scheiding de scherpe, ijzige vorm van een verdwijning aannemen. ‘Ik ga heen’ betekent: ik verbreek voorgoed de banden met de wereld zoals ik die heb gekend. De bijl van de tijd heeft met één houw het koord doorgehakt dat ons met het leven verbond. We kunnen alleen nog verdwijnen, er een eind aan maken,

alles uitschakelen. Als het om de dood gaat, dan is deze verdwijning niet het resultaat van een keuze – de mensen die tot zelfdoding besluiten uitgezonderd –, maar van een veroordeling, van een opgelegd iets. Nooit ben ‘ik’ degene die besluit te verdwijnen, het is de wet van de dood die het bepaalt. Voor mij is er geen tijd meer, voor mijn leven is er geen tijd meer. De dood dwingt ons heen te gaan, te ontbinden, terug te keren tot het stof waaruit we zijn ontstaan, om nogmaals Prediker te citeren. De cirkel sluit zich: het leven, ontstaan uit het niets, keert terug tot het niets. Dat geldt voor mensen, zie Prediker, maar ook voor paarden, honden, mieren, leeuwen en de vogels in de lucht.

Hoe vaak hebben we niet horen zeggen: ‘ze is heengegaan’, ‘hij is heengegaan’, als om te benadrukken dat degene die is weggegaan elke band met ons heeft verbroken, niet meer vindbaar of bereikbaar is, niet meer kan worden gecontacteerd. En hoe vaak hebben we niet moeite gehad de juiste woorden te vinden om op dit bericht te reageren. De juiste woorden vind je namelijk niet. Je kunt maar beter zwijgen. Niet toevallig heeft Roland Barthes in *Uit de taal van een verliefde* de scheiding beschreven als het van elkaar wegdrijven van ruimteschepen die elkaars boodschappen niet meer kunnen opvangen. Lichtjaren van elkaar verwijderd, een onoverbrugbare afstand, verdwenen van de radar. Je verdwijnt, net als het vliegtuig dat bij het Italiaanse eilandje Ustica in zee stortte of net als de zonderlinge kolonel

Kurtz in de film *Apocalypse now* van Francis Ford Coppola. Het is waar: een verdwijning moet, wil het een echte verdwijning zijn, geen sporen achterlaten en het gevonden worden of terugkeren uitsluiten. De hoofdpersoon in *De verdwijning van meneer Monde*, een bekende roman van Georges Simenon, probeert ook op deze manier te verdwijnen. Van het ene op het andere moment besluit hij abrupt de burgerlijke, vlakke sleur van zijn gezin te verlaten. Hij haalt al zijn geld van de bank en neemt de eerste de beste trein, zonder iemand ook maar iets uit te leggen. Iets dergelijks zien we ook in *Dissipatio H.G.: de verdamping van de menselijke soort* van Guido Morselli, waarin de hoofdpersoon na een zelfmoordpoging terugkeert naar zijn stad, bereid om het leven weer op te pakken, maar daar vreemd genoeg niemand meer aantreft: de hele menselijke soort (H.G. staat voor *Humani Generis*) is in de tussentijd in rook opgegaan, op onverklaarbare wijze verdampt, van de aardbodem verdwenen.

Heengaan is een scheiding die naar de donkerste diepte wordt gedreven. Er is geen spoor meer van wie is verdwenen, er is geen contact meer mogelijk, de kans om deze persoon terug te vinden is nihil. Dat betekent dat wie heengaat echt is vertrokken zonder ook maar iets van zichzelf achter te laten, en zonder het verlangen terug te keren of de hoop te worden gevonden, vastbesloten om geen deel meer uit te maken van de wereld waartoe hij behoorde. Dit alles lijkt te weerklinken in de laatste woorden die aan Lacan worden toegeschreven: 'Ik ga

heen'. Alles met je meenemen, alles wat je ooit bent geweest. Geen resten, geen sporen, geen nostalgie.

Het leven als scheiding

De fysieke dood van ons lichaam is niet onze enige ervaring met de dood. Er zijn namelijk talrijke doden die onze levens beïnvloeden. Dat betekent dat we allemaal diverse ervaringen hebben opgedaan met vallen, scheiden, heengaan, in de steek gelaten worden en verliezen. Ons leven blijkt omringd door alle verliezen die er hun stempel op hebben gedrukt, door scheidingen die het hebben verwond, door de geesten van onze doden.

In de psychoanalyse worden ervaringen die de dood aankondigen geassocieerd met de angst voor castratie, de angst voor verlies. Freud beschreef de voortgang van het menselijk leven dan ook als een opeenvolging van scheidingen: van de placenta, de navelstreng, de borst, je eigen ontlasting, je moeder, je kinderlichaam enzovoort. In elk van deze ontwikkelingsfases gaat er iets onherroepelijk verloren. Vandaar dat in de Bijbel de mens (Adam) eerst *buiten zichzelf moet worden getrokken* voordat hij een band kan aangaan met de Ander (Eva). Hij moet een deel van zichzelf kwijtraken (de beroemde 'rib'), zich blootstellen aan zijn eigen gemis en aan de dynamiek van het verlangen dat hem naar een ander dan zichzelf voert.